

Varga Aranka: „A családomból én voltam az első...” *Cigány, roma fiatalok iskolai útja és lehetőségei a rendszerváltás után.* Budapest: Gondolat Kiadó (Oktatás és társadalom 13.), 2024. 256 p. ISBN 978-963-556-491-0.

Szabó Szilvia

Kivételes tudományos munka Varga Aranka 2024-ben megjelent „A családomból én voltam az első...” *Cigány, roma fiatalok iskolai útja és lehetőségei a rendszerváltás után* című könyve. A mintegy 30 évnyi tapasztalatot összegző kötet mind tematikáját, mind alkalmazott módszertanát tekintve specifikus, a publikált kutatási eredményei szempontjából pedig mélyen elgondolkodtató. A cigány/roma közösség elkülönülése a többségi társadalomtól, és az ebből adódó nehézségek, ellentétek évszázadok óta fennálló jelenség. Az összetett kérdéskör társadalmi, gazdasági, kulturális, nyelvi tényezői olyan komplex problémát jelentenek, amely egyre mélyül, és a kezelésére eddig született megoldási kísérletek nem teremtettek kiegyensúlyozott helyzetet ennek az egyre növekvő számú kisebbségnek a számára. A 20. század második felétől az állami beavatkozások a hagyományos településszerkezet felszámolására, a munkanélküliség csökkentésére, a hátrányos szociális helyzet kompenzálására, valamint az oktatás területére irányultak. Jelen kiadvány a témát mélységében és összetettségében mutatja meg azon keresztül, ahogy két különböző településről származó cigány/roma fiatalok életútját vizsgálva képet ad arról, hogyan befolyásolta a már rendszerszinten beágyazott egyenlőtlenségek és hátrányok összefonódó hálója ezeket az életutakat, azokkal az egyéni és társadalmi lehetőségekkel, célzott támogató beavatkozásokkal együtt, amelyek ellensúlyozásként esetlegesen megjelenhettek az iskolai pályafutásuk, pályakezdésük során.

A kötet azzal a céllal született, hogy példázza az esélykülönbségek hatását Magyarországon néhány fiatal sorsának alakulásán keresztül, egy olyan kutatás eredményeire építve, amely 1995-től 2017-ig, több mint 20 éven keresztül három helyszínen ugyanazon személyek életútját követte nyomon. A három helyszín: egy falu, egy kistérség és egy város egymástól jól elkülönülő csoportokat reprezentálnak. Tiszabő község észak-alföldi szegregált falusi környezetet jelképez, ahol mélyszegénységben élő, egynyelvű, magyarul beszélő roma (romungró) közösség lakik, akik az országon belüli migrációval kerültek a településre az utóbbi évtizedekben. Alsószentmárton a dél-dunántúli beás kétnyelvű cigány települések egyike, a szomszédos Egyházasharaszttal (ahol a körzeti iskola található) egy olyan hátrányos helyzetű kistérség része, ahol többféle, az iskoláztatást támogató egyházi és civil szolgáltatással találkozhat az ott több generáció óta együtt élő, nyelvét és kultúráját őrző cigány (muncsán) közösség. A harmadik kiválasztott helység Dél-Dunántúl központja, Pécs, a megyeszékhely, ahol egy belvárosi, nagy presztízsű iskola tanulói kerültek a kutatási mintába, akik magasabb társadalmi státuszú, biztos munkahellyel rendelkező családokból származtak, így egyfajta „ellenpontként” a városi, döntően értelmiségi, nem roma társadalmi csoportot képviselték az elszigetelt, alacsony iskolázottságú és szegény, falusi, cigány/roma közösségekkel szemben.

Mindhárom településről több szempontú, alapos jellemzést olvashatunk, kiegészítve azt térképekkel, táblázatokkal és interjúrészletekkel a helyismerettel rendelkező adatközlőktől.

A kötet a *Bevezetés* után a kutatás szempont- és fogalmi rendszerét ismerteti az Elvi és elméleti alapok fejezetben, a tőkeelméletek és az esélyegyenlőség különböző megközelítéseinek a bemutatásával. A tőkefelhalmozás és -átváltás vizsgálata a kutatásban központi szerepet kap. Ennek elméleti hátterét a szerző számára a klasszikus tőkeelméleteken (Bourdieu, Coleman) kívül a kisebbségi csoportokban elérhető tőkék (Yosso) és a pszichológiai tőke (Seligman, Luthans et al.) építőkövei adják: a társadalmi és kulturális tőkék mellett az aspirációs, nyelvi, családi, navigációs és ellenálló tőkék fogalmai mentén történik az elemzés, a pszichológiai tőke komponensei (önbizalom, remény, optimizmus, reziliencia) pedig a személyes szinten megfigyelt kritériumokat jelölik. A fejezet sorra veszi, milyen együttélési stratégiák működhetnek a társadalomban, ezeket az esélyteremtés, a döntéshozatali lehetőség és a diverzitáshoz való viszonyulás dimenziói mentén jellemzi. E három szempont metszetében helyezkednek el ezek a stratégiák az esélyegyenlőtlenségi helyzetet fenntartóktól (például a szegregáció vagy a marginalizálódás) az esélyegyenlőséget igen, de közös döntéshozatali lehetőséget nem teremtő és a diverzitást elutasító stratégiákon át (például az asszimiláció) egészen az integrációs és inklúziós törekvésekig, melyek az esélyegyenlőség, a diverzitás és a közös döntéshozatali lehetőség megteremtésére irányulnak. Ezek a stratégiák alapvetően tükrözik az uralkodó társadalmi szemléletet, az általánosan elterjedt közgondolkodást. Az egyenlőtlenségek külső oka épp a társadalmi megítélés, mely kulturálisan meghatározott és a nyílt diszkriminációtól a rejtett előítéleteken keresztül a társadalmi normákig, tradíciókig manifesztálódhat. Az esélyteremtés elengedhetetlen feltétele a sokféle tőke mint erőforrás elérhetősége és mozgósítása, az ehhez szükséges gyakorlati megoldásokat a mikrokörnyezet sokoldalú fejlesztése, az esélyegyenlőség és a méltányosság biztosítása teremtheti meg, mely feltételek a kölcsönös befogadás (inklúzió) során teljesülhetnek. Az inklúzió értékként tekint a bikulturális identitásra, mely a családi és az iskolai szocializáció eltérésein alapul, és a kisebbségi és a többségi, azaz az örökségi és a befogadó kultúra egyidejű elfogadása, ezek integrálása jellemzi, hogy az egyén a különféle kultúrák hatása alatt, ezekhez különféle módon alkalmazkodva internalizálja azok értékeit. Bizonyított, hogy az iskolai sikeresség záloga a két, egymástól eltérő kultúrájú szocializációs tér (család és iskola) minél nagyobb átfedésének biztosítása, amelyhez transzlétor, mediátor és modell szerepet betöltő személyek jelentenek segítséget. Lényeges szerepet kap a kutatást megalapozó elméletben még az interszekcionalitás fogalma is, amely arra az összefonódásra mutat rá, amely többféle egyenlőtlenségi helyzet (szociális hátrány, kisebbségi státusz, nemi hovatartozás) kölcsönhatására alakul ki, amelyben a hátrányok megsokszorozódnak és az okok nehezen választhatók szét. Ez az interszekcionalitás a meghatározó fenntartó mechanizmusa annak a jelenségnek, amelyet a munkaerőpiacon az üvegplafon metafora ír le, amikor láthatatlan strukturális akadályok gátolják a munkavállaló mobilitását, előrehaladását, és amely a cigány/roma közösségekben erőteljesen megjelenik.

A kutatás alapját három különböző időpontban végzett adatfelvétel adja. A kuta-

tók az adatközlőkkel 1995-ben, hatéves korukban, az iskolakezdekskor találkoztak először, ezután 2003-ban, 8. osztályosként a továbbtanulás, pályaválasztás idején másodszor kérdezték őket, majd 2017-ben harmadszor interjúvolták meg az akkor már fiatal felnőtteket (28 éves korukban) életük alakulásáról. A kutatás egyes időpontjaiban az elsődleges adatokon kívül további forrásokból származó adatok is feldolgozásra kerültek: az első két szakasz tanulói kérdőíveinek adatai mellett információkat gyűjtöttek a tanulókról és családi hátterükről, interjúk készültek az osztályfőnökökkel, intézményvezetőkkel, rögzítették a tereptapasztalatokat, tanulmányozták a településekre vonatkozó adatokat, a harmadik szakaszban pedig résztvevő megfigyelés, településtörténeti interjú és háttérkérdőív egészítette ki az adatközlőkkel készült mélyinterjúkat.

A kutatás fókuszja és célja, illetve az adatközlők száma is változott a három szakaszban. Az első kutatás eredeti mintája hét település kilenc első osztályának tanulóiból állt, akiket a második és harmadik szakaszban is megpróbáltak felkeresni. Az 1995-ös minta tanulói létszáma (161 fő) 2003-ra a lemorzsolódás, osztályismétlés, iskolaváltás miatt csökkent. 2017-ben az nehezítette az egykori tanulók felkutatását, hogy már nem kapcsolódtak oktatási intézményhez, ezenkívül az adatközlők létszámának csökkenéséhez hozzájárult, hogy többen más településre, illetve külföldre költöztek, esetleg elutasították a kutatásban való részvételt vagy nem sikerült megtalálni őket. A teljes mintának a kiválasztott három településre való szűkítése után az adatközlők száma 1995-ben 107, 2003-ban 78, 2017-ben pedig 57 fő volt, ez utóbbi csoport tagjaira vonatkozó adatokat településenkénti bontásban összegző táblázat a *Függelék*ben található meg.

Az első kutatás 1995 szeptemberében az iskolában elvárt nyelvi kompetenciák közti különbségeket vizsgálta, azt írta le, hogyan jelenik meg a nyelvi hátrány a különböző társadalmi helyzetű és anyanyelvű tanulók között. A 25 itemből álló kérdőívben tanári utasítások alapján rajzokra épülő feladatokat végeztek el az első osztályosok, amelyek pontozása aszerint történt, hogy nem oldotta, részben vagy jól megoldotta-e a feladatot a tanuló. A kutatás ezen szakaszának megállapításait szimbolikusan összegzi az a mondat, amely az adatfelvétel alkalmával a helyszínen elhangzott egy kis elsős szájából: „Tanár bácsi! Szabad karácsonyfát is rajzolni?” Kifejeződik benne az iskolába lépő gyerekek azon tapasztalata, miszerint az intézményben hallott nyelvezet számukra ismeretlen, az elhangzott tündérmese szóhasználata idegen, annak lerajzolásakor tanácstalanná válnak. A tanulók nyelvi kompetenciái között már az iskolakezdekskor megállapított jelentős különbségek (82,78% és 37,02% az átlagteljesítmények két végpontja) világosan a társadalmi és szociális helyzetükkel mutatnak összefüggést. A szocioökonómiai háttér az alapvető tényező az iskola nyelvének megértésében, ez meghatározóbbnak bizonyult, mint a tanulói kétnyelvűség. A kutatás eredményei egyértelművé tették, hogy nem az otthoni cigány nyelvhasználat a hátráltató tényező, hanem a szociális hátrány okozza a lemaradást. A kezdeteknél fennálló eltérések hangsúlyossá teszik az iskolák esélykiegyenlítő szerepét, óriási feladat elé állítva ezzel az intézményeket.

A második kutatási szakasz központi kérdése, hogy mennyire tudta az oktatási rendszer és a tágabb környezet ellensúlyozni az iskolakezdeksnél mutatkozó különbségeket, megvalósul-e az iskolában az esélyek kiegyenlítése, miként zajlott az

iskolai előrehaladás, milyen tőkéket sikerült felhalmozniuk és ezek átválthatóak-e a továbbtanulás során. A nyolcadikos tanulók önkitöltős kérdőívben adtak számot iskolai szokásaikról, továbbtanulási terveikről, nyelvi kompetenciájukról és a jövőjükre vonatkozó elképzeléseikről. Az elsőként szembetűnő adat ebben a szakaszban az adatközlők számának változása: Pécsen mindenki eljutott a nyolcadik osztályba, a beás közösségben csak a diákok háromnegyede, Tiszabőn pedig a diákoknak kevesebb mint a fele volt nyolcadikos tanuló 2003-ban. Ami a pályaválasztáskor beruházható tőkék felhalmozását illeti, vizsgálták az utazási lehetőségeket, az internethasználatot és az idegennyelv-használatot, valamint elemezték az elképzelt jövőre vonatkozó esszéket. Ezek a tartalmi analízis mellett a nyelvi kompetenciákról is információval szolgáltak, lehetővé téve az első osztályban leírt különbségekkel való összehasonlítást. Minden megfigyelt területen (a szavak és mondatok száma, komplexitása, helyesírás) a pécsi tanulók végeztek az élen, az iskolakezdetkor fennálló különbségek némileg csökkentek (Dél-Dunántúl) vagy változatlanul fennmaradtak (Tiszabő), a csoportok eredménye ismételtlen a szocioökonómiai helyzetük szerint alakult. A két hátrányos helyzetű cigány/roma település tanulóinak eredményei között tovább mélyítették az eltéréseket a tanulók számára elérhető lehetőségek. A dél-dunántúli térségben rendelkezésre álltak a közösségi (példaadó személy) és társadalmi tőkék (civil és egyházi támogatások) erőforrásként, valamint a tanulók anyanyelvére építő integráló-befogadó iskolai közeg, és mindezek sikeres kollektív mobilitást idéztek elő a középfokon való tanulás felé. Ezzel szemben Tiszabőn a tökehiány eredménye nagyarányú lemorzsolódás és rövidebb iskolai út volt. A kontrollcsoportként funkcionáló pécsi osztály tanulói az országos átlagot meghaladó arányban indultak érettségit szerezni. A jövőképről szóló esszék tartalmi elemzése vizsgálta, hogy általános vagy inkább konkrét – céltudatosságot tükröző – megfogalmazásban jelennek-e meg a tanulók 10 év múlva vonatkozó elképzelései, melyek öt kategóriába sorolható elemeket tartalmaztak (munkával, tanulmányokkal, emberi kapcsolatokkal, életviteli dolgokkal és kikapcsolódáshoz fűződő extrákkal kapcsolatos kijelentések). Az elemzett három közösség társadalmi ranglétrán elfoglalt helye már 14 éves korban „kijelöli”, hogy miről, mit és hogyan képzelnek, terveznek. Minél szegényebb diák gondolkodik a jövőjéről, annál inkább a munka kerül előtérbe, a szabadidős tevékenységek említésének rovására. Pécsen az életvitelről beszéltek a legtöbbet, Tiszabőn a munkáról.

A harmadik kutatás 2017-ben (az első adatfelvételhez képest több mint 20 év elteltével) azoknak az élethelyzeteknek a feltárására irányult, amelyeket az iskola, a család és a társadalmi környezet támogatása vagy e támogatás hiánya eredményezett. Vizsgálta a korai iskolaelhagyás összetevőit, illetve a sikeres haladás jellemzőit a bikulturális szocializáció és a reziliencia tényezői alapján. Ebben a szakaszban az adatközlő fiatalokkal életútinterjúk készültek, melyek célzottan kérdeztek rá az elérhető tőkékre, forrásokra, támogatásokra, valamint vizsgálták, hogy a jövőképről szóló esszéikben 14 évesen megfogalmazott elképzelések mennyire teljesültek. A szóbeli közlések a következő tématerületeket tárták fel: családi háttér, lakókörnyezet, jelenlegi élethelyzet, tanulmányi pálya, szakmai/munkatapasztalatok, szabadidős tevékenységek, jövőbeni tervek. Szembetűnő, hogy míg a dél-dunántúli térségben élő fiatalok végzettségében pozitív elmozdulás érzékelhető a szüleik-

hez képest, addig Tiszabő esetén csak két személynél látunk előrelépést. Ez az eredmény a már 2003-ban is megmutatkozó különbségeket növelte, a leszakadás egyértelműen Tiszabőt jellemzi. Sajnos nem meglepő, hogy a magas társadalmi státuszúak csoportjába tartozók lényegesen magasabb végzettséget szereztek, mindenki jól jövedelmező és/vagy megbecsült munkahelyen dolgozik. Az adatok értelmezése összegzést ad az iskolai sikeres előrehaladás támogató tényezőiről és az elakadások okairól, melyeket a mélyinterjúk idézett részletei illusztrálnak, emellett bemutatót kapunk egy-egy tipikus élethelyzetről annak hátterével együtt, a múltbéli terveket és a jelen valóságát egyéni szinten összevetve. Elgondolkodtató tanulságokkal szolgál, hogy a magasabb társadalmi státuszúak saját magukra vonatkozóan fogalmaznak meg bizakodó terveket, melyek gyakran szólnak a szabadidős tevékenységekről (utazás, nyaralás, kikapcsolódás), ellenben a falusi fiatalok erről a témáról konkrét rákérdezés esetén beszélnek a korlátok és akadályok mentén. Minél kevésbé iskolázott valaki, tervei annál inkább a közeli jövőre és a mindennapi szükségletekre korlátozódnak (munka, pénzkeresés), saját maguk helyzetét „jövőtlennek” látják már a húszas éveik végén. Ha vannak pozitív elképzeléseik, azok a gyermekeik jövőjére irányulnak. A reménytelennek is gondolható helyzetben a kutató itt lehetőséget talál, mikor megállapítja, hogy éppen ez a hozzáállás válhat olyan családi tőkévé, amely erőforrásként szolgálhat egy támogató inkluzív iskolai közegben ahhoz, hogy a hovászületés meghatározta esélytelenség ne gyűrűzzön tovább, és a szülők példája ne ismétlődjön meg.

A szóbeli közlések elemzése kitér arra is, hogy milyen visszaemlékezési stratégiák működnek a sikertelenség felidézésekor. A kudarcos iskolai pályákra a tagadás, az általánosítás, a pozitívizmus, az önhibáztatás és a megváltoztathatatlanság mentén emlékeznek a fiatalok, ezekből a beszámolókból az iskolai sikeresség gátló tényezőit nem lehetett felfejteni. A korai iskolaelhagyóknak egyáltalán nincs mintájuk az eredményes pályához, így az sem segítheti őket az előrehaladás felé, hogy tudatában lennének az útjukban álló akadályoknak. Ezek meghatározása a sikeres életpályákat felidéző adatközlők interjúiban megjelenő támogató faktorok hiányaként volt lehetséges. Abban a néhány kivételes esetben, amikor támogatások hiányában mégis előrelépés történt, a sikerek mögött az énerő és a családi minta állt. A kutatási eredmények összhangban vannak a Goleman által leírt érzelmi intelligencia rendszerének vizsgálataival, miszerint az egyéni boldogulást döntően meghatározza a személyes és szociális kompetenciák fejlettsége.

A könyv izgalmas betekintést nyújt a kutatás kulisszatitkaiba is, háttérinformációkkal szolgál a tervezési-szervezési kérdésekről és a tereptapasztalatokról. A rengeteg tényező és kérdés mentén született eredmények, okok és következtetések áttekintésében összegző táblázatok segítenek, a szó szerinti idézetek bőséges válogatása pedig élővé és emberközelivé teszi e különleges kutatást. Eredményei nemcsak a városi, nem roma csoport szignifikáns és egyértelmű különbözőségét demonstrálják a falusi cigány/roma közösségektől, hanem a két hátrányos cigány/roma település közti eltérésekre is rávilágítanak. Bár a két szegregált községet az alacsony iskolázottság és a szegénység egyformán jellemzi, fontos különbség a dél-dunántúli beás közösségben a közös cigány nyelv és közös történetiség, és hogy jelen vannak külső támogatások, melyek a kultúrájuk megőrzésében is segítik

őket. Mindezek lényegesen eltérő életutakat eredményeznek az ott élők számára, és ez rálátást enged a kitörési lehetőségekre. A kutatás azon a szemléleten nyugszik, hogy a „valahová születés” meghatározó ugyan az egyéni életutakban, de a társadalomnak mindent el kell követnie a hátrányok strukturális lebontására, a társadalmi mobilitási lehetőségek és támogatások megteremtésére. Reméljük, a kötet minél több olvasóhoz eljut, hogy minél többen osztozzunk ebben a szemléletben.